TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 7, Sayı: 25, Haziran 2020, s. 170-183

Öğr. Gör. Murat ERKOÇ

Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, murat.erkoc@hku.edu.tr
Orcid (0000-0003-0640-6493)

İLK DÖNEM ARAP TOPLUMUNDA MEVALİ ANLAYIŞI¹

Özet

Hız. Peygamber döneminde başlayan ve Hız. Ömer dönemiyle birlikte hız kesmeden devam eden fetih hareketleri neticesinde İslam toprakları geniş sınırlara ulaşmış ve bunun sonucunda İslam dini, başta Türkler olmak üzere İranlılar, Kuzey Afrikalılar, Endülüs'teki Berberiler ve Mısır'da yaşayan Kıptiler tarafından kabul görmüştür. İslamiyet'in geniş coğrafyalara yayılması sonrası gayri Araplarla aynı coğrafya üzerinde yaşamak istemeyen Araplar, İslamiyet'i kabul ettikleri halde onları toplum içerisinde soyutlayabilmek için Mevali politikasını uygulamıştır. Araplar, Mevalileri, savaşlarda köleleştirilenlerin sahipleri tarafından serbest bırakılanlar ile "mevali'l-muvalat", "mevali'l-İslam", "mevali'l-ahd" ve "mevali't-tibaa" olarak da ifade edilen savaş esiri olmaksızın İslamiyet'i kabul edenler olmak üzere iki gruba ayırmışlardır. Arapların Mevali anlayışı sadece gayri Araplarla sınırlı olmamış aksine Arap oldukları halde çöllerde yaşayan Bedeviler ile herhangi bir kabileye mensup olmayan kişi veya kişiler de toplum tarafından ayıplanmışlardır. Araplar, Mevali anlayışını o kadar ileri boyutlara taşımışlardır ki bir Arabın Türk veya İranlı kişilerin arkasından namaz kılmasına, onlarla gezmesine veya evlenmesine izin vermemişlerdir. Yine künye kullanmak Araplarda asaleti simgelediği için Mevalilerin kullanmalarına izin verilmemiştir. Bu sebepten Mevaliler, künye yerine alay ve tahkir içeren lakaplarla anılmışlardır. Emeviler döneminde daha belirgin hal alan Mevali anlayışı, Abbasi döneminde de Türkler dışında başta İranlılar olmak üzere gayri Araplara uygulanmaya devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Araplar, Türkler, Emevi, Mevali

¹ Bu makale 24-26 Ocak 2020 tarihlerinde 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongre Merkezi'nde "İlk Dönem Arap Toplumunda Mevali Anlayışı" başlığı ile sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilip ilaveler yapılarak düzenlenmiş halidir

THE MAWALI UNDERSTANDING OF THE FIRST TERM ARAB SOCIETY

Abstract

Beginning during the Prophet Mohammed period and as a result of the conquest movements that continued unabated with the Omar period, the Islamic lands reached wide limits and as a result, the religion of Islam was accepted by the Iranians, especially the Turks, the North Africans, the Berbers in Andalusia and the Coptic people living in Egypt. Arabs, who did not want to live on the same geography as the non-Arabs after the spread of Islam to wide geographies, applied the Mevali policy to isolate them in society even though they accepted Islam. Arabs, those who were freed by the owners of those who were enslaved in the wars, the Mevali people, also called "mevali'l-muvalat", "mevali'l-Islam", "mevali'l-ahd" and "mevali't-tibaa" who were divided into two groups, those who accepted Islam. The understanding of the Mevali of the Arabs was not only limited to the non-Arabs, but on the contrary, the Bedouins living in the deserts, although they were Arabs, and the person or persons who did not belong to any tribe were also condemned by the society. The Arabs carried the understanding of Mevali to such an advanced level that they did not allow an Arab to pray, travel or marry with Turkish or Iranian people. Again, since the use of imprint symbolizes the nobility in the Arabs, the Mevalis were not allowed to use them. For this reason, the Mevali people were referred to with nicknames containing taunts and assaults instead of imprint. The concept of Mevali, which became more prominent during the Umayyad period, continued to be applied to non-Arabs, especially Iranians, apart from the Turks in the Abbasid period.

Keywords: Arabs, Turks, Umayyad, Mawali

1. GİRİŞ

Mevali kelimesi Mevla'nın çoğulu olup me-ve-le kökünden gelmektedir. Bu kökten türeyen vely, vilayet, velayet ve vela gibi mastarlar vardır.² "Vely" ve "Vali" destekçi, yardımcı anlamına gelmektedir. "Vely" ve "Vali" arasında olan "Vilayet" ve "Velayet" ise hâkim olan anlamına gelmektedir.³ Mevali ise efendi, nimet veren, azat eden, himaye eden, dost, komşu, amcaoğlu, müttefik, köle, kul ve yakın akraba anlamlarına gelmektedir.⁴ Yine Kur-an-ı Kerim'de yer alan ve sözü Zekeriya (a.s) ait olan şu ayet, İbn Kesir'in Mevali üzerine yapmış olduğu tanımı desteklemektedir. "Gerçekten ben, arkamdan yerime geçecek olan varislerden (mevalimden) endişe ediyorum."⁵ Bu ayette Mevali kelimesi, baba tarafından akraba, kardeş ve

² Mustafa Öztürk, Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s. 2.

³ İbn Manzur, Ebu Fadl Cemaleddin Muhammed, Lisanu'l Arab, C. 15, Beyrut, Daru Sadir, Belirsiz, s. 406-407.

⁴ İbnü'l Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, en-Nihâye fî Ğarîbi'l Hadîs ve'l-Eser, C. 5, (Neş. Mahmud Muhammed et-Tanahi), Kahire, Mektebet-ul İslamiyye, 1383/1963, s. 228.

⁵ Meryem Suresi, 19/5.

mirasçı anlamlarında kullanılmıştır.⁶ Taberi'de "*Camiu'l Beyan*" adlı eserinde ayette geçen Mevali kelimesinin "*Veli*" kelimesinin çoğulu olan "*Evliya*" kelimesi olarak kullanıldığını ve ayette yakın akraba anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁷ Mevali, Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde de dostlar ve mirasçılar anlamında kullanılmıştır.⁸ Mevla kelimesinin çoğulu olan Mevali terimi, Emeviler döneminde siyasi bir anlam kazanarak, Arap olmayan diğer Müslümanlar için kullanılmıştır.⁹

Mevali terimi ilk olarak İslami fetih hareketlerinden sonra kendi istekleriyle Müslüman olan doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberilerin, Mısır'da Kiptilerin oluşturduğu toplumları ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰

2) HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ MEVALİ ANLAYIŞI¹¹

Mevali her ne kadar Emeviler döneminde siyasi bir politikaya dönüşse de Arap toplumunda Arap-Mevali çekişmesinin kökeni Cahiliye dönemine kadar dayanmaktadır. Hz. Peygamber İslam devletini inşa etmeden önce Arap toplumunda nesep ve kabilecilik anlayışı hâkimdi.¹² Kabileler, kişilerin can ve mal güvenliğini sağlamada sorumlu olduklarından dolayı herhangi bir kabileye mensup olmayan kişilerin toplum içerisinde ayıplanıp soyutlanmaları, Araplar içerisinde nesep kavramının belirgin bir hal almasını sağlamıştır. Cahiliye dönemindeki bu anlayış, Hz. Peygamber'in risaletiyle yerini iman kardeşliğine bırakmıştır. Çünkü İslamiyet, üstünlüğün ancak takva ile olacağına vurgu yapmıştır.¹³

Hz. Peygamber dönemine geldiğimiz zaman Arap toplumunda Ebuzer el-Ğifari, Selman-ı Farisi, Salim Mevla b. Ebu Huzeyfe, Bilal b. Rebah'a gibi Mevali olan sahabeler olmasına rağmen Hz. Peygamber, Arap-Mevla arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak Mevali anlayışından yüz çevirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber Ahmed b. Hanbel'in "*müsned*" adlı hadis kitabında yer alan bir hadisinde şöyle buyurmuştur: "*Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki, Rabbiniz birdir, atanız da birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü yoktur.*"¹⁴

⁶ Zemaşşeri, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi, Tefsiru'l Keşşaf, Beyrut, Daru'l Ma'rife, 1430/2009, s. 632.

⁷ Taberi, Muhammed b. Cerir, Camiu'l Beyan, C. 15, (Neş. Abdullah Abdussened Hasan Yemame), Kahire, 1422/2001, s. 456.

⁸ Bkz. Ahzab 33/5, Nisa 4/33.

⁹ Ali Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana 2013, C. 13, S. 2, s. 153.

¹⁰ İsmail Yiğit, "Mevali" TDVİA, Ankara 2004, C. 29, s. 424.

¹¹ Bu çalışma 24-26 Ocak 2020 tarihlerinde gerçekleştirilen 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi'nde "İlk Dönem Arap Toplumunda Mevali Anlayışı" başlığı ile sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak yeniden düzenlenmiş hâlidir.

¹² Arap toplumunda kabile anlayışı hakkında detaylıca bkz. Cevad Ali, el-Mufasssal Tarihu'l Arab Kable el-İslam, C. 4, Bağdat, 1413/1993, s. 313-353.

¹³ Öztürk, "Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri", s. 23.

¹⁴İbn Hanbel, Ahmed, Müsned, 5/411, <https://webdosya.diyaret.gov.tr/Hadis/Userfiles/Document/40hadistebirlikteyamaahlaki.Pdf>, e.t. (08.02.2020).

Yine başka bir Hadis'te Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur: “Allah'ın koyduğu hükümleri, size yakın veya uzak dahi olsa yapın. Ancak başkasının kınaması ve azarlaması sizi bunları yapmanıza alıkoymasın.”¹⁵

Hz. Peygamber'in önemli idari görevlere Mevali olan sahabeleri bizatihi atadığını bilmekteyiz. Şüphesiz Hz. Peygamber, bu atamaları yaparken kişilerin nesebine ve kabilesine göre değil Nisa suresi 58. Ayete göre yapmıştır. İlgili ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”¹⁶ Öyle ki Hz. Peygamber kendisinin katılmadığı askeri harekâtlara (seriyye) kölelikten gelen sahabeleri görevlendirmiştir. Karede Seriyyesi, Süleym kabilesi üzerine düzenlenen Cemum, ayrıca İs, Taref, Hisma (Beni Cüzam), Ümmü Kırfe (Beni Fezare), birinci Vadilkura, Medyen ve ikinci Vadilkura seriyyeleri için kölesi Zeyd b. Harise'yi görevlendirmiştir.¹⁷

Hz. Peygamber, Medine'ye hicretinden sonra temeli atılan İslam Devleti'ni tam manasıyla Müşrikler ile yapılan Bedir (622), Uhud (624) ve Hendek (627) savaşlarından sonra gerçekleştirebilmiştir. Hz. Peygamberin kurmuş olduğu devletin sınırları kuzeyde Tebük ve Eyle'den, güneyde Yemen kıyılarına, doğu da İran körfezinden batıda Kızıldeniz'e kadar uzanmıştır. Öyle ki bu devletin sınırları on yıl içinde üç milyon km²'ye ulaşmıştır.¹⁸

Hz. Peygamber, İslam devletinin sınırları genişledikçe ele geçirilen topraklarda merkeziyetçi yönetimi tesis edebilmek amacıyla valiler (Amil) tayin etmiştir. Hz. Peygamber, bizatihi askeri harekâtlara iştirak ettiği zaman Medine'de vekil olarak Azatlı olan köleleri atadığı kaynaklar da ifade edilmiştir. Mesela H. 5. senesinde Mureysi gazvesinde Medine'de vekili olarak azatlı kölesi Zeyd b. Harise'yi görevlendirmiştir. Hz. Ebubekir'de H. 11. yılında Arabistan topraklarında ortaya çıkan Ridde olaylarıyla yakinen ilgilenirken Medine'de vekili olarak Zeyd'in oğlu Usame'yi görevlendirmiştir.¹⁹ Hz. Ali'de Rey Valisi Yezid b. Hüceyye'yi azlederek yerine Mevali'den olan Sa'd'ı atamıştır.²⁰

Hz. Peygamber'in ordu komutanlığı ve idari görev dışında Arap-Mevla ayrımını yapmadığını Arap-Mevali arasında yaptırdığı evliliklerden de anlamaktayız. Nitekim Hz. Peygamber, kölesi Zeyd b. Harise'yi, halası Ümeyye'nin kızı Zeynep bintü Caş ile nikâhlamıştır. Zeyd'in oğlu Usame'yi de Kureyşli bir ailenin kızı Fatıma bintü Kays ile evlenmesini sağlamıştır. Bu tür evlilikleri sahabede kendi arasında yapmıştır. Mesela Kureyşli

¹⁵ İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid el-Gazveni, Sünen, C. 1, (Neş. Muhammed Fuad Abdulbaki), Kahire, Daru'l İhya-ı el-Kutub el-Arabiyye Yay., 1373/1953, s. 849.

¹⁶ Nisa, 4/58.

¹⁷ İbn İshak, Muhammed bin İshak bin Yesar el-Muttalib el-Medeni, es-Sîretü'n-Nebeviyye li İbn İshâk, (Neş. Ahmed Ferid el-Mezidi), Beyrut, Daru'l Kitabu'l İlmiye, 1424/2004, s. 675; Ayrıca bkz. ERUL, Bünyamin, “Zeyd b. Harise”, TDVİA, İstanbul 2013, C. 44, s. 319.

¹⁸ Şehba Yazıcı, “Hz. Peygamber Döneminde “Amillik”, İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2018, S. 3, s. 51.

¹⁹ Arif Ahmed Abdulgani, Târihu Umerai'l-Medîneti'l-Münevvera, Dımaşk, Daru'l Kenan, 1417/ 1996, s. 28, 39.

²⁰ İbnu'l Esir, İzzeddin, el-Kamil fi et-Tarih, C. 3, (Neş. Muhammed Ali Beydun) Daru'l Kutubu İlmiye Yay., Beyrut, 1407/1987, s. 171.

Ebu Huzeyfe b. Utbe, hanımı Sehle'nin kölesi Salim'i evlatlık edinmiş ve onu Kureyşin en ahlaklı kızlarından olan kardeşi Velid'in kızı Fatıma ile evlendirmiştir.²¹

Medine'de Ensar ve Muhaciri kardeş olarak ilan ederek toplumsal dayanışmaya ehemmiyet gösteren Hz. Peygamber, veda hutbesinde bu dayanışmayı ashabına son kez şöyle vurgulamıştır:

“Ey insanlar, muhakkak ki Allah, cahiliye döneminde babalarınızla övünmenizi, Arabın aceme karşı gururlanmasını ve kendisini üstün görmesini kaldırdı. Şüphesiz ki üstünlük ancak takva ile olur. Hepiniz âdemsiniz, Âdem ise topraktan yaratılmıştır.”²²

Ancak yukarıda Hz. Peygamber'in toplumsal ayrımı gözetmeden Mevali anlayışını uygulamadığını ifade ettiğimiz gibi İlhan Arsel *“Arap Milliyetçiliği ve Türkler”* adlı kitabında bu durumun aksine Hz. Peygamber'in cahiliye dönemi Arap toplumunda benimsen Mevali anlayışını devam ettirerek Arapçılığı ön planda tuttuğunu ifade etmiştir. İlhan Arsel, bu tezini Hz. Peygamber'e ait olduğunu düşündüğü şu hadislerle ileri sürmüştür:

“Arapların en mükemmeli Kureyşlilerdir ve Kureyşlilerin en mükemmeli de Beni Haşim'dir.

“Arapları sevmek (ve saymak) şu üç nedenle şarttır; Çünkü ben bir Arabım; çünkü Kur'an Arapça inmiştir; çünkü cennet sakinleri Arapça konuşur.”

“Arapları sevmek demek iman sahibi olmak demektir; onlardan nefret etmek demek, imansız kalmak demektir. Arapları seven beni seviyor demektir. Kim ki Arap'tan nefret eder, benden nefret ediyor demektir.

“Arapları sevin ve onların yeryüzündeki varlığına destek olun, çünkü onların yaşamı ve varlığı, İslamiyet bakımından ışık demektir; onların yok olması dernek İslam'ın karanlığa dalması demektir

“Araplara hakaret eden, Araplar hakkında kötü konuşan, Arapları aşağılatan kişi müşrik sayılır; zira Arapları küçültmek İslâm'ı küçültmek demektir.

“İnsanlığın en mükemmel sınıfı Araplardır ya da Arapları sevmek demek iman sahibi (Müslüman) olmak demektir; Arapları seven, beni seviyor demektir.”²³

İlhan Arsel'in Hz. Peygamber'e ait olduğunu ileri sürdüğü hadislerle karşılık hadis âlimleri tarafından sünenine aldığı hadislerle muteber edilen Ebu Davud'un Süneninde ise bu durumun aksine Hz. Peygamber, Türkler hakkında şöyle buyurmuştur:

“Türkler, sizinle mücadele etmediği müddetçe sizde onlarla etmeyin.”

“Sizler ayakta kalırlar kıldan olan kavimle savaşmadığınız müddetçe kıyamet kopmaz. Sizler, gözleri çekik, burunları ince, yüzleri kalkan gibi olan kavimle savaşmadığınız müddetçe kıyamet kopmaz.”

“Sizler Müslüman olan Türklerle savaşmadığınız müddetçe kıyamet kopmaz”²⁴

²¹ Öztürk, “Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri”, s. 28-29.

²² Muhammed Kürd Ali, el-İslamu ve el-Hadaratu el-Arabiyye, Birleşik Krallık, (Neş. Hindavi C.I.C), 2017, s. 39.

²³ İlhan Arsel, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, Kaynak Yay. 6. Baskı, 1999, s. 22-30.

Âlimler, bu hadislerin Türklerin lehine olduğu yönünde mutabıktırlar. Bunun dışında Kur'an-ı Kerim'de Enbiya ve Hucurat süresinde yer alan aşağıdaki ayetler, İlhan Arsel'in tezini çürütmektedir.

*"Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"*²⁵

*"Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişi den yarattık; sonra da birbirinizi tanıyıp kaynaşasınız ve aranızdaki münasebetleri bilirsiniz diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en şerefli nız, Ondan en çok korkanınızdır."*²⁶

Tarih kitaplarında yer alan ve tartışma konusu olan bir Hadis'i ele aldığımız zaman Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Üç sebepten dolayı arabı seviniz, çünkü ben arabım, Kur'an arapçadır, Cennet ehlinin lisanı Arapça'dır"* Bu hadis, Hâkim'in *"Müstedrek"*inde, Vahidi'nin tefsirinde, Taberani'nin *"Mu'cemu'l Kebir"* ve *"Mu'cemu'l Evsat"*ında zikredilmiştir.²⁷ Ancak hadis âlimleri tarafından bu hadis münker ve meşru olarak kabul edilmiştir. Mesela Ukayli, bu hadisin asli olmadığını söyler. İbn Hibban bu hadise güven olmadığı için kabul edilemeyeceğini söyler.²⁸ Ebu Hatim, bu Hadis'in yalan olduğunu söyler.²⁹ Âlimlerin görüşlerini dikkate aldığımız zaman bu hadisi sahih olarak kabul etmemiz mümkün değildir.

Sonuç olarak cahiliye dönemi Arap toplumunda var olan bu anlayışa Hz. Peygamber, Arap ve Acem ayrımı yapmaksızın toplumsal eşitliği ön plana çıkartarak Müslümanları kardeş ilan ederek son vermiştir. Ancak Hz. Peygamberin Arap toplumunda yasakladığı nesep, kabile ve mevali anlayışı yaptığımız araştırmalar neticesinde Hz. Ömer döneminden itibaren yeniden zuhur etmiştir.

3. İLK DÖNEM ARAP TOPLUMUNDA MEVALİ ANLAYIŞI

Mevali anlayışı, yukarıda izahını yaptığımız gibi Hz. Peygamber dönemi dışında cahiliye öncesi ve sonrası özellikle Emeviler döneminde daha belirgin bir hal almıştır. Hz. Peygamber dönemiyle başlayan ve Hz. Ömer döneminde hız kesmeden devam eden fetih hareketleri, Ümeyyeoğulları tarafından kurulan Emeviler döneminde de devam etmiştir. Emeviler dönemine kadar Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Irak, İran, Mısır ve Suriye üzerine yapılan fetih hareketleri neticesinde sınırların genişlemesi, Arap olmayanların sayısında bir hayli artışın olmasına neden olmuştur. Devletin sınırları, Horasan'a Çin'e Hindistan'a İran'a, Deylem'e (Hazar Denizinin batısı), İsfahan'a, Fars'a, Mısır'a, Şam'a, Cezayir'e, Hicaz'a, Fırat ve Dicle'ye ve Musul adasına kadar ulaşmıştır.³⁰ Devletin geniş sınırlara ulaşmış olması söz konusu olan

²⁴ Ebu Davud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, Şerhu Süneni İbn Davud, C. 3, (Neş. Muhammed Abdulaziz el-Halidi), Beyrut, Daru'l Kutubu el-İlmiye, 1416/1996, s. 116.

²⁵ Enbiya, 21/107.

²⁶ Hucurat, 49/13.

²⁷ Sadık Cihan, "Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1986, S. 6, s. 58.

²⁸ İbnü'l Cezvi, Ebu'l Ferac Abdurrahman b. Ali, el-Mevduat, C. 2, (Neş. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine, Mektebetu'l Selefî Yay., H. 1386 / M. 1966, s. 42; SUYUTÎ, Celaleddin Abdurrahman, el-Laiye el-Masnuatu fi el Hadis el Mevduat, C. 1, Lübnan, Daru'l Marife, 1395 /1975, s. 442.

²⁹ Zehebi, Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Osman, C. 3, Mizanu'l İ'tidal, (Neş. Ali Muhammed el-Becavi), Beyrut, Daru'l Marife Yay., 2009, s. 103.

³⁰ İbn Abdirrabbih, Ahmed b. Muhammed, el İkdül Ferid, C. 6, (Neş. Abdulmecid Terhini), Beyrut, Daru'l Kitabu el İlmiye, 1404/1983, s. 275.

coğrafyalar da Mevalilerin Araplar tarafından savaş sırasında esir alınıp sahipleri tarafından serbest bırakılanlar ile savaş esiri olmaksızın İslamiyet'i kabul edenler olmak üzere iki gruba ayrılmalarına neden olmuştur.³¹ Mevalilerin ikinci grubuna “*mevâli'l-İslâm*”, “*mevâli'l-muvâlât*”, “*mevâli't-tibâa*” ve “*mevâli'l-ahd*” denilmiştir.³² Arap toplumunda bir kişinin Mevali olması için herhangi bir Arap kabilesine mensup olmaması yeterli idi. Böylece İranlılar, Aramiler, Mısırlılar, Berberiler ile dili ve menşei Arap olmadıkları gerekçesiyle toplum içerisinde soyutlanan gayri Araplar, devlete ödedikleri vergiler sayesinde himaye görerek zimmi statüsünde kabul edilmişlerdir.³³

Mevaliler, İslamiyet'i etmelerine rağmen Araplar ile statü bakımından asla denk kabul edilmemişlerdir. Araplar, Mevali anlayışını o kadar ileri boyutlara taşımışlardır ki bir Arap, Mevali'nin arkasından namaz kılamaz, onlarla gezemez ve evlenemezdi. Araplar, Arap-mevali evliliğine izin vermedikleri gibi bu tür evlilik yapanların ise boşanmalarını sağlamışlardır. Mesela Basra kadısı Bilal b. Ebü Bürde, Mevali olan ibadeti ve takvasıyla Basralıların takdirini kazanan Basralı Abdullah b. Avn'ın Arap asıllı karısıyla yaptığı evliliği karısını sevdiğini söylemesine rağmen iptal etmiştir. Kadı, daha da ileri giderek Abdullah b. Avn'ı bu evliliğinden dolayı dövmüştür.³⁴

Hiz. Hüseyin'in torunu olan Zeyd b. Ali Zeynelabidin Arap-Mevali evliliği üzerine yaşadığı bir olayı şöyle anlatıyor. Araplardan kibir ve büyüklenmeleriyle öne çıkmış birilerine sorduk. Arap olmayan bir kişiyle nikâhlanmak Araplar için helal midir? yoksa haram mıdır? bize söyleyin. Onlardan bazıları helal bazıları ise haramdır dedi.³⁵

Bir gün Hiz. Ali Mevali, halkına şöyle seslenmiştir. Ey mevali halkı, bunlar sizi Yahudi ve Hristiyan menziline görüyor. Bunlar sizin kızlarınızla evleniyor. Ancak size kendi kızlarıyla evlenmenize izin vermiyorlar. Sizden aldıklarınızı sizlere geri vermiyorlar. Ticaret yapın. Allah sizleri bereketli kılsın. Bir gün Hiz. Peygamber'den şöyle işittim. Rızık on bölüme ayrılır. Bunun dokuzu ticarettir.³⁶ Arapların Mevali ile yapılan evliliğe karşı sergiledikleri tutum ve davranışları sadece İslamiyet sonrası döneme ait olan bir durum değildi. Nitekim Cahiliye döneminde de Mevaliler ile evlilik yapılmasına asla izin verilmemiştir. Mesela Mevaliden olan Kisra adın da birinin Nu'man b. el-Münzir'in kızlarından birisiyle evlenme isteğinin Nu'man tarafından reddedildiği belirtilmektedir.³⁷ Araplar evlilik meselesini daha da ileri götürerek Mevali ile evlilik yapan bir Arabın cennette hoş karşılanıp karşılanmayacağını dahi sorgulamışlardır.³⁸

Emeviler döneminde Araplar, Mevalileri sürekli dışlamışlardır. Öyle ki, yemek yerken kendi sofralarına Mevalilerin oturmalarına izin vermeyerek ayakta bekleten Araplar, künye kullanmak asaleti simgelediği için Mevalilerin kullanmalarına izin vermemişlerdir. Bu sebepten

³¹ Öztürk, “Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri”, s. 50-51.

³² İğit, “Mevali”, s. 424.

³³ Bernard Lewis, Tarihte Araplar, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Ağaç Kitapevi Yay. 2009, s. 98.

³⁴ İbn Hacer, Şehabettin Ebu'l Fadıl Ahmed bin Ali, Tehzibü-Tehzib, C. 5, Kahire, Daru'l Kutub İslami Yay. 1414/1993, s. 348.

³⁵ Ebu Zehre, Muhammed, İmamı Zeyd Hayatı ve Asrı, Kahire, Daru'l Fikri El-Arabi Yay., 1425/2005, s. 93.

³⁶ Küleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, El-Kafi, Tahran, Daru'l Kitabu'l İslami Yay., 1948, C. 5, s. 319.

³⁷ Adnan Demircan, Arap-Mevali İlişkisi, Beyan Yay. 2. Baskı, 2015, s. 58-59.

³⁸ Lewis, Tarihte Araplar, s. 99.

Mevaliler, künye yerine Arapların tahkirine ve alayına maruz kalmışlardır. Mesela Hz. Ömer başta olmak üzere birçok sahabenin duasını alan³⁹ Tabiin Devri'nin en büyük ilim ve fikir önderlerinden birisi olarak kabul edilen Basralı Hasan el Basri'yi, “*Siyah Sarıklı*” lakabıyla anarak alay etmişlerdir.⁴⁰ Mesela Emevilerin Irak valisi Haccac b. Yusuf, bir gün Küfe halkına hitap ederken konuşmasına onları tahkir edici bir şekilde şu sözlerle başlamıştır: “*Ey Irak (Küfe) halkı, ey kırbaçlıların köleleri ve ey aptalların oğlu...*”⁴¹ Irak halkını katledici olarak gören Haccac Küfe halkına karşı her konuşmasında onlara karşı sürekli tahkir ve alay edici ifadelerle yer vermiştir. Yine yaptığı bir konuşmasında Irak halkına “*Arap olmayan dinsiz imansızlar...*”⁴² diyerek konuşmasına devam etmiştir.

Gayri Arap bir anneden doğan Mevalinin liderlik vasıflarına sahip olmadığı gerekçesiyle idarede görev yapmalarına da izin verilmemiştir.⁴³ Ancak bu durum Mevalilerin Emevi yönetiminde görev almadıkları anlamına gelmesi mümkün değildir. Nitekim Mevaliler idari görevlere zaman zaman da valiliklere getirildikleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Mesela Ziyad b. Ebih Irak bölgesinde haraç vergilerinin toplanması için oluşturulacak olan heyetin Acemler'den seçilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁴ Ancak Arapların Mevalileri idari görevlere getirmesi Arapların onlara karşı değer verdiğini göstermez. Çünkü Araplar Mevalileri mecbur kaldıklarından dolayı idare de görev almalarını sağlamışlardır. Mevalilerin devlet işlerini, yabancılarla olan münasebetleri, diplomatik ve yönetim işlerini iyi bilmeleri, yönetim de görev almalarını sağlamıştır. Mevaliler'den bazıları idari görevler de yer almalarına rağmen Araplardan oluşan ordunun başına ordu komutanı olarak getirilmemişlerdir. Çünkü Araplar, kendi kabilelerine mensup olmayanlar tarafından idare edilmek yerine kendi kabilelerine mensup kişiler tarafından yönetilmek istemişlerdir. Bu yüzden Mevaliler sadece Mevlalardan oluşan ordunun komutanlığını yapabilmişlerdir. Mesela Mevla olan Hayyan en-Nıbtî Horosan'da yedi bin mevaliden oluşan birliğin komutanlığını yapmıştır.⁴⁵

Mevalilere ibadet konusunda da bazı yasaklar getirilmiştir. Kendi dillerinde namaz kılmalarına izin verilmediği gibi Mevalilerden imam seçilmesine de izin verilmemiştir.⁴⁶ Nitekim bir cenaze de bir Arap olduğu zaman Mevali'nin namaz kıldırması yasaktı. Çünkü Araplara göre namazı ancak şu üç şey ifsat eder: Namaz kılana bir köpeğin, bir eşeğin ve bir Mevla'nın dokunması.⁴⁷ Bu sebepten Mevaliler, kendileri için mescitler inşa etmişlerdir.⁴⁸

³⁹ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basri”, TDVİA, İstanbul 1997, C. 16, s. 291.

⁴⁰ Yaşar Nuri Öztürk, Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmam Azam Ebu Hanife, İstanbul, Yeni Boyut Yay. 22. Baskı, 2014, s. 151.

⁴¹ Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, El Beyan ve et Tebyin, neş. Muhammed Harun, Kahire, Mektebetü'l Hanci, C. 1, 1998, s. 394.

⁴² İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, el-İkdu'l Ferid, C. 3, (Neş. Abdulmecid Terhini), Beyrut, Daru'l Kitabu el-İlmiye Yay., 1404/1983, s. 364.

⁴³ Bahriye Üçok, İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1968, s. 51.

⁴⁴ Yakubi, Ahmet b. İshak, et-Tarih, C. 2, Belirsiz, 1883, s. 279.

⁴⁵ Taberi, Ebu Cafer Muhammed, Tarihü Taberi, C. 6, Kahire, Daru'l Maarife Yay., 1971, s. 512.

⁴⁶ Gerlof Van Vloten, Araştırmalar, (Çev. Mehmet S. Hatiboğlu), Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1986, s. 26.

⁴⁷ İbn Abdîrabbih, el-İkdu'l Ferid, Kahire, İslam Arap Medeniyeti Kütüphanesi, 2011, s. 1033.

⁴⁸ Vloten, Araştırmalar, s. 26.

Ebubekir Şeybani'nin Arap ve Mevali ayrımını yaşadığı bir olay da anlattığı şu ifadeler Arap toplumunda Arap-Mevali ayrımını gözler önüne sermektedir. Ebubekir Şeybani olayı şöyle anlatıyor. Bir gün amcamın çocukları ve Şeybanoğullarından bazılarıyla esir edilmiştik. Aralarında Mevaliden olanlarda vardı. Amcamın ve Mevali olanların boyunlarını çukurlu bir arazide vurdular. Allahtan başka ilah yoktur ki Arap olanların kanları ile Mevali olanların kanlarının farklı olduğunu gördüm.⁴⁹

Emeviler döneminde İslam tarihinin en trajedi olaylarından birisi olarak kabul edilen “*Harre Olayı*” Emevi yöneticilerin Ehli beyte ve mevaliye olan zulümlerine boyun eğmeyen Medine halkına karşı yapılan soykırım olayı Emeviler dönemindeki Arapçılığın vahametini göstermektedir. H.63 yılında Yezid b. Muaviye döneminde gerçekleşen olayda Kureyş soyuna mensup 6500 civarında insan Emevi idarecileri tarafından öldürülmüştür. Öldürülenler içinde 700’e yakını Medine’nin yerlisi olan Ensar’dı. Öldürülenlerin tamamı ölmeden önce İslam dinin kabul etmiş Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁵⁰

İslam tarihinin önemli kaynaklarından birçoğu Hz. Ömer’in de asabiyetçi bir kişiliğe sahip olduğunu halifeliği döneminde yaşanan olayları örnek göstererek ileri sürmüşlerdir. Mesela Barthold, Hz. Ömer’in birçok hareketlerinde şiddetli adaletine rağmen Araplık taassubunun açıktan açığa göze çarptığını ifade etmiştir.⁵¹ Yaşar Nuri Öztürk ise Hz. Ömer’in Araplık taassubunu savaş ganimetlerin paylaşımı esnasındaki tutucu tavrı ile örnek göstermeye çalışmıştır. Bir gün Hz. Ömer Arap ve Mevali arasındaki savaş ganimetinin şöyle yapılmasını istemiştir:

*“Fetihler, bu toprakların asli sahipleridir; onlar bu toprakları bileklerinin gücüyle kazanmışlardır. Dolayısıyla onların alacağı pay, ikincil unsur olan Mevali’den daha fazla olacaktır.”*⁵²

Hz. Ömer’in Araplık taassubuna yönelik bazı örnekler verebiliriz. Kasım b. Abdurrahman’dan gelen rivayete göre bir gün sahabenin büyüklerinden Abdullah b. Mes’ud Kureyş’ten bir adamı çarşafı bir kadınla zina ederken yakalaması üzerine adamı kırk defa kırbaçlatmıştır. Olayı duyan Hz. Ömer, İbn Mes’ud’a: “*Duyduğuma göre Kureyş’ten bir adamı vurmuşsun.*” demesi üzerine İbn Mes’ud, olaya tanıklık ettiğini söylemesine rağmen Hz. Ömer olaya kendisinin tanıklık etmediğini gerekçe göstererek Abdullah İbn Mes’ud’u azarlamıştır.⁵³

Bir gün Basra valisi Muğire b. Şube, Ümmü Cemil binti Amr adında evli bir kadınla zina ederken yakalanmıştır. Bu olaya dört kişi şahitlik ettiği halde Hz. Ömer, tanıkların ifadesine müdahale ederek Muğire’nin recm edilmesini önlemiştir. Yaptığı yanlışın farkında olan Hz. Ömer, Muğire’ye “*Seni her gördüğüm zaman gökten başıma taş yağmasından korkuyorum.*” diyerek hayıflanmıştır.⁵⁴ Alman Tarihçi Wellhausen, Hz. Ömer’in Mevali anlayışını şöyle izah etmektedir: Hz. Ömer, İslam devletinin temellerini şu şekilde oturtmuştur:

⁴⁹ Cahiz, El-beyan ve et-Tebyin, C. 3, s. 60-61.

⁵⁰ Belazuri, Ahmed b. Yahya, Ensabu’l-Eşraf, C. 5, (Neş. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar), Beyrut, Dar’ul Fikr Yay., 1996, s. 350-351.

⁵¹ W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, düz. M. Fuat Köprülü, Ankara, DİB Yay., 6. Baskı, 1984, s. 99.

⁵² Öztürk, Arapçılığa Karşı Akılcılığın, s. 83.

⁵³ Kalaci, Muhammed Revvas, Mevsuatu Fıkhı Abdullah b. Mesud, Beyrut, Daru Nefais, 1984, s. 13-14.

⁵⁴ Öztürk, Arapçılığa Karşı Akılcılığın, s. 84.

“İslam devletini, fütihat hukukuna uygun olarak itaat altına alınanlar üzerinde bir Arap imperyum (hâkimiyeti) olarak kurmuştu; bunu birbirinden din ve milliyet bakımından ayrı iki sınıfın, Müslüman Arap ve gayri Arap diğer din mensupları, Arap harp asaleti ve gayri Arap vergi ödeyen sınıfların farkı üzerine tesis etmişti. Fakat bu sağlam bir temel değildi.”⁵⁵

Yukarıda örneklerini vererek Hz. Peygamber sonrası Arap toplumunda Mevali anlayışını izah etmeye çalıştık. Hz. Ömer döneminde İslami fetih hareketleri Emeviler döneminde hız kesmeden devam etmiş, beraberinde Emevi idarecilerin saldırıları ve ırkçı eylemleri, gayri Araplarda Emevi yönetimine karşı nefretin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak halkı adaletle yöneterek toplum içerisinde Arap-Mevali mevali anlayışını ortadan kaldıran ve İslam tarihçileri tarafından Hulefe-i Raşidin olarak da kabul edilen Halife Ömer b. Abdülaziz (717-720) dönemini Emevi idarecilerinden ayırmamız gerekmektedir. Ömer b. Abdülaziz’in adaletle halka muamele etmesi neticesinde birçok gayrimüslim Müslüman olmuştur. Ancak Müslüman olanların daha önce ödemek zorunda oldukları zimmiyi ödememeleri Arapları oldukça rahatsız etmiştir. Rahatsızlıklarını dile getirmek için Horasan valisi Cerrah’a yazdıkları bir mektupta şu ifadeleri kullanmışlardır: *“Herkes cizye ve haraçtan kurtulmak amacıyla mı Müslüman oluyor? Acaba bunlar sünnetli mi? Teftiş etseniz iyi olur.”* şikâyeti üzerine durumu Halifeye bildiren Cerrah’a Halifenin cevabı şöyle olmuştur. *“Allah, Hz. Peygamber’i doğru yola davet edici olarak gönderdi, sünnetçi olarak değil.”⁵⁶*

Muaviye döneminde Mevali anlayışının belirgin bir almasında kurucusu olduğu devletin varlığını devam ettirmek amacıyla devletin çeşitli kademelerine Ümeyye oğullarını atamış olmasıdır. Vali ve ordu komutanlığı gibi görevlerde yer alan Emevi idarecileri halka zulmederek yönetime karşı muhalif unsurların ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Emevi idarecileri, bu soykırımları yaparken kendilerine yetkiyi Allah’ın verdiğini söyleyecek kadar ileri giderek şu sözleri sarf etmişlerdir:

“Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirdi. Ben Allah’ın hazinesinin sahibiyim, Allah’ın verdiğini verir, onun yasakladığını yasaklarım.”⁵⁷

Ancak Muaviye, bu atamaları yaparken saltanatını korumak için üst düzey kademelere akrabalarını getirmemiştir.⁵⁸ Emeviler dönemi boyunca devam eden bu anlayış, Arapları pek sevmeyen Abbasi Halifesi Mansur döneminde Horasanlıların güçlenmeye başlamasıyla birlikte önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum, Halife Me’mun döneminde siyasi hayatta alınan tedbirlerle kendisini göstermiştir. Araplara karşı alınan tedbirleri devam ettiren kardeşi Halife Mutasım ise Farşlıların, Türkler’in ve Deylemliler’in güçlenmesinden istifade ederek Arap kökenli valileri azledip onların tahsilatlarını keserek Arapların siyasi hayattaki etkinliklerinin

⁵⁵ Julius Wellhausen, Ankara, Arap Devleti ve Sukutu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1963, s. 45.

⁵⁶ Öztürk, “Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri”, s. 55.

⁵⁷ Osman Aydın, Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2003, C. 2, S. 3, s. 6.

⁵⁸ İrfan Aycan, Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1999, C. 39, S. 1, s. 148.

kırılmasını sağlamıştır.⁵⁹ Abbasiler dönemin de mevali statüsünde olan gayri Arapların sayılarının giderek artmaya başlaması, Arap olmayanların Araplara üstün olduklarını iddia ettikleri Şuubiyye hareketinin⁶⁰ ortaya çıkmasına neden olmuştur ve bu durum Abbasiler döneminde Arap düşmanlığına dönüşmüştür.⁶¹

SONUÇ

Yaptığımız bu araştırma da Mevali anlayışının Cahiliye öncesi ve sonrası Arap toplumunda var olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Hz. Peygamber dönemiyle birlikte başlayan ve Hz. Ömer döneminde hız kesmeden devam eden fetih hareketleri Arap toplumunda Mevla'ya olan bakış açısının değişmesine neden olduğu gibi Muaviye'den sonra daha da belirgin bir hal almasına neden olmuştur. Özellikle Ümeyyeoğulları tarafından Emevi devleti kurulduktan sonra idarede yer alan kişiler, mevali politikasını uygulayarak birçok toplumsal olaylara sebebiyet vermişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber soyundan gelenlere karşı izlenen baskı politikaları ve kabileler arası mücadeleleri körükleyerek milliyetçilik fikirlerinin ortaya çıkmasına neden olmaları Emevilerin yıkılma sürecini ve Abbasi ihtilalinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mevali anlayışı, Emeviler'den sonra Abbasi devleti zamanında hız kesmeden devam etmiştir. Me'mun, Mansur gibi ilk dönem Abbasi halifeleri idare de Fars-Arap kültürünü yıkabilmek için Türkleri idarede çeşitli görevlere getirmişlerdir. Türkler için Samarra ve Avasım adıyla yeni şehirler inşa edilmesi, idare de ve ordu da söz sahibi olmaları Fars-Arap etkisinin kırılmasını sağlamıştır. Arapların Mevali anlayışı sadece İslamiyet'in ilk dönemleriyle sınırlı kaldığını söylememiz mümkün değildir. Nitekim I. Selim'in Mısır seferinden sonra Osmanlı Devleti'nin boyunduruğu altında yaşamaya başlayan Araplar, XVIII. yy'da Ortadoğu'yu Hristiyanlaştırmak isteyen Batılı devletlerle işbirliği içerisine girerek Osmanlı'ya karşı harekete geçmesi bu anlayışı asırlardır sergilediğini göstermektedir. Osmanlı hilafetini kabul etmeyerek bağımsız Arap devleti kurmak isteyen Araplar, Arapçılığı daha da ileri götürerek Trablusşam'da Abdulkadir el-Mağribi'nin sorumluluğundan çıkartılan el-Burhan gazetesinde Araplığın dinden üstün olduğunu dahi savunmuşlardır.⁶² Cahiliye dönemi ve sonrası dönemde Araplar, Türkleri kahraman fakat acımasız bir millet olduklarını, kendilerinin iktidarlarını ellerinde alacaklarını ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayarak yok olacakları yönünde düşünceye sahip olmaları, XVIII. yy'da Arap Milliyetçilik hareketlerinde Türklere karşı çeşitli entrikalar içerisine giren Arapların asabiyetçilik anlayışını asırlardır devam ettirdiklerini göstermektedir.

⁵⁹ Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 99.

⁶⁰ Şuubiyye Hareketi için bkz. Adem Apak,, "Şuubiyye", TDVİA, İstanbul 2010, C. 39, s. 244-246.

⁶¹ Yiğit, "Mevali", s. 426.

⁶² BAO, DH. KMS., nr. Nr. 2/13; Hilmi Bayraktar, "Orta Doğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu", 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 2007, Ankara, S. 2, s. 681.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti 2/13.

2.) Kaynak Eserler

Kur'an-ı Kerim Ahzab 33/5,

Kur'an-ı Kerim Meryem Suresi, 19/5.

Kur'an-ı Kerim Nisa 4/33.

Kur'an-ı Kerim, Enbiya, 21/107.

Kur'an-ı Kerim, Hucurat, 49/13.

Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk Es-Sicistânî El-Ezdî, Şerhu Süneni İbn Davud, C. III, (Neş. Muhammed Abdulaziz el-Halidi), Beyrut, Daru'l Kutubu el-İlmiye, 1416/1996.

İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid El-Gazveni, Sünen, C. I, (Neş. Muhammed Fuad Abdulbaki), Kahire, Daru'l İhyayı el-Kutub el-Arabiyye, 1373/1953,

İbnHanbel,Ahmed,Müsned,5/411,Https://Webdosya.Diyaret.Gov.Tr/Hadis/Userfiles/Document/40hadistebirlikteyamaahlaki.Pdf, e.t. (08.02.2020).

Abdulgani, Arif Ahmed, “Târihu Umerai'l-Medîneti'l-Münevvera” Dımaşk, Dar-ul Kenan, 1417/1996.

Ali, Muhammed Kürd, el-İslamu ve el-Hadaratu el-Arabiyye, Birleşik Krallık, Hindavi C.I.C, 1438/2017.

Belazuri, Ahmed b. Yahya, (1996) Ensabu'l-Eşraf, C. V, (Neş. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar), Beyrut, Dar'ul Fikr, 1416/1996,

Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, el-Beyan ve et-Tebyin, (Neş. Muhammed Harun), Kahire, Mektebetu'l Hanci, 1418/1998.

Cevad Ali, el-Mufasssal Tarih-ul Arab Kable el-İslam, C. IV, Bağdat, 1413 /1993.

Ebu Zehre, Muhammed, İmam-u Zeyd Hayatı ve Asrı, Kahire, Darü'l Fikri El-Arabi, 1426/2005.

İbn Abdirrabbih, Ahmed b. Muhammed, El-İkdül Ferid, C. III, (Neş. Abdulmecid Terhini), Beyrut, Daru'l Kitabu el-İlmiye, 1404/1983.

_____,El-İkdül Ferid, C. VI, (Neş. Abdulmecid Terhini), Beyrut, Daru'l Kitabu el-İlmiye, 1404/1983.

İbn Hacer, Şehabettin Ebu'l Fadıl Ahmed b. Ali, Tehzibü-Tehzib, C. V, Kahire, Daru'l Kutub İslam, 1414/1993.

İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar el-Muttalib El-Medeni, Es-Sîretü'n-Nebeviyye Li-İbn İshâk, (Neş. Ahmed Ferid el-Mezidi), Beyrut, Daru'l Kitabu'l İlmiye, 1424/2004.

- İbn Manzur, Ebu Fadl Cemaleddin Muhammed, Lisanu'l Arab, C. XV, Beyrut, Dar-u Sadir, Tarihsiz,
- İbnü'l Cezvi, Ebu'l Ferac Abdurrahman b. Ali, El-Mevduat, C. II, (Neş. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine, Mektebetu'l Selefî, 1386/1966.
- İbnü'l Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn El-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Eş-Şeybânî El-Cezerî, En-Nihâye Fî Ğarîbi'l Hadîs Ve'l-Eser, C. V, (Neş. Mahmud Muhammed Et-Tanahi), Kahire, Mektebetu'l İslamiyye, 1383/1963.
- İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, El-Kamil Fi Et-Tarih, C. III, neş. Muhammed Ali Beydun Beyrut, Daru'l Kutubu el-İlmiye, 1407/1987.
- Kalaci, Muhammed Revvas, Mevsuatu Fıkhı Abdullah b. Mesud, Beyrut, Darun Nefais, 1404/1984.
- Küleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, El-Kafi, C. V, (Düz. Ali Ekber el-Gaffari), Tahran, Daru'l Kitabu'l İslami, 1367/1948.
- Suyuti, Celaleddin Abdurrahman, El-Laiye El-Masnuatu Fi el- Hadis El-Mevduat, C. I, Beyrut, Daru'l Marife, 1395/1975,
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed, Tarihu Taberi, C. VI, (Düz. Muhammed Ebu'l Fadıl), Kahire, Daru'l Maarife, 1391/1971.
- Taberi, Muhammed b. Cerir, Camiu'l Beyan, C. XV, (Neş. Abdullah Abdussened Hasan Yemame), Kahire, Daru Hicr, 1422/2001, I- XXIV
- Yakubi, Ahmet b. İshak, Et-Tarih, C. II, Leiden, Basım Yeri Yok, 1883.
- Zehebi, Abdullah Muhammed b. Ahmed Bin Osman, Mizanu'l İ'tidal, C. III, (Neş. Ali Muhammed el-Becavi), Beyrut, Daru'l Marife, 1430/2009.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed El-Harizmi, Tefsiru'l Keşşaf, Beyrut, Daru'l Ma'rife, 1430/2009.

3. Araştırma/İnceleme Eserler

- Apak, Adem, “Şuubiyye”, TDVİA, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 244-46.
- Arsel, İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999.
- Aycan, İrfan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1999, C. XXXIX, S. I, s. 147-174.
- Aydınlı, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2003, C. II, S. III, 1-26.
- Barthold, W. İslam Medeniyeti Tarihi, düz. M. Fuat Köprülü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984.
- Bayraktar, Hilmi, “Orta Doğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu”, 38. İcanas

- Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 2007, S. II, s. 679-704.
- Bozkurt, Nahide, “Halife Mansur”, TDVİA, XXVIII, s. 5-6.
- Cihan, Sadık, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 1986, S. VI, s. 53-62.
- Demircan, Adnan, Arap-Mevali İlişkisi, İstanbul: Beyan Yayınları, II. Baskı, 2015.
- Erol, Bünyamin, “Zeyd b. Harise”, TDVİA, İstanbul 2013, C. XLIV s. 319-320.
- Hatalmış, Ali, “İslam’ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana 2013, C. XIII, S. II, s. 151-173.
- Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, Çev. Hakkı D. Yıldız, İstanbul, Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa, “Mevalinin Hadis Rivayetindeki Yeri”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2002.
- Öztürk, Yaşar Nuri, Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmam Azam Ebu Hanife, İstanbul, Yeni Boyut Yayınları, XXII. Baskı, 2014.
- Uludağ, Süleyman, “Hasan-ı Basri”, TDVİA, İstanbul 1997, C. XVI, s. 291-93.
- Üçok, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, Ankara, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Vloten, Gerlof Van, Araştırmalar, Çev. Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius, Arap Devleti ve Sukutu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Yazıcı, Şehba, “Hz. Peygamber Döneminde Amillik”, İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2018, S. III, s. 50-118.
- Yiğit, İsmail “Mevali” TDVİA, Ankara 2004, C. XXIX, s. 424-26.